

Jólét és erény



Tanulmányok Széchenyi István
Hitel című művéről

reciti

Hagyományfrissítés · 2

sorozatszerkesztő
Fórizs Gergely

Gróf Széchenyi István *Hitel* című, 1830-ban megjelent könyve ma is a 19. század egyik legtöbbet emlegetett magyar nyelvű szövege. Jelen tanulmánykötet szerzői eltérő tudományágak felől, többek közt a politikatörténet, a gazdaságtörténet, az eszmetörténet és az irodalomtörténet összefüggéseiben veszik szemügyre Széchenyi munkáját, s jutnak az eddig ismertektől sok tekintetben eltérő megállapításokra. A tanulmányok olvastán kitűnik, a *Hitel* nem csupán a magyar történelem egy kiemelkedő jelentőségű korszakának a megismeréséhez elengedhetetlen, hanem saját korunk gazdasági, társadalmi és kulturális valóságának a jobb megértéséhez is hozzásegít. A kötet közzé tesz a *Hitel* egy kortárs olvasójától származó, eddig kiadatlan kéziratot is.

A *Hagyományfrissítés* az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete XIX. Századi Osztályának könyvsorozata, melynek kötetei egy-egy 19. századi magyar irodalmi szövegről közölnek tanulmányokat. A vizsgálat tárgyául olyan írásműveket választunk, amelyek közvetlen vagy közvetett módon jelenkori önértelmezésünk alapszövegeivé váltak, vagy éppen a kánonon kívülről járultak hozzá a hagyomány rendszerének alakulásához. A *Hagyományfrissítés* címben implikált szemléletmód szerint – vállalva a hagyományban való benne állás és a róla folytatott beszéd egyidejűségével járó módszertani kétélyeket – lehetséges kritikai-elemző módon megszólalnunk a sajátunk érzett örökségről.

Jólét és erény

.

Tanulmányok Széchenyi István
Hitel című művéről

szerkesztette

HITES SÁNDOR

r e c i t i

Budapest · 2014

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.



A kötet tanulmányainak többsége az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete 2012. november 29-én rendezett konferenciájára készült. A konferencia megrendezését a KA-VOSZ Pénzügyi Szolgáltatásokat Közvetítő Zrt. támogatása tette lehetővé.

A borítón és a szennycímlapon az Osztrák Nemzeti Bank a *Hitel* megjelenésének idején forgalomban lévő egyik bankjegye látható.



Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!* 2.5 Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2063-8361
ISBN 978-615-5478-00-0

Kiadja a r e c i t i,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa

Tördelte: Hegedüs Béla

X_Y-L^AT_EX, Linux Libertine, Linux Biolinum

Tartalom

HORKAY HÖRCHER FERENC

Ahol a politikai és a gazdasági eszmetörténet metszi az irodalomtörténetet

A Hitel tudományközi kontextusai. 9

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

Hogyan értelmez a korabeli olvasó? 29

TAKÁTS JÓZSEF

Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a Hitelben 39

RÁKAI ORSOLYA

A Hitel modernsége 61

DOBSZAY TAMÁS

Önfelmentéstől a felelősségvállalásig, konszenzustól a diskurzusig

Széchenyi és a magyar mentalitás 77

HITES SÁNDOR

Hypotheka vagy hypothesis: a valóságos és a képzeletbeli

a Hitel gazdaságtanában. 95

HALMOS KÁROLY

A Hitel ökonómiájának morálja és a társadalomtörténet morálökonómiája . 133

SOMORJAI SZABOLCS

1830: egy hitelválság és a Hitel 147

Észrevétel, A' Hitelre mellyet irt Gróf SZÉCHÉNYI ISTVÁNY

Sajtó alá rendezte, bevezette: BÁTORI ANNA. 165

HALMOS KÁROLY

*A Hitel ökonómiájának morálja
és a társadalomtörténet morálökonómiája**

A szélesebb közvélemény – értve ez alatt a választóközönségnek azt a részét, amelyikhez a politikusok beszélni szoktak – meg van győződve arról, hogy az gazdasági élet (ez alatt az üzleti életet szokták érteni) résztvevői erkölcsetelesek.¹ Ezt nem úgy értik, hogy az üzlettel foglalkozóknak ne volna erkölcsük, hanem inkább úgy, hogy rossz az erkölcsük. Sok közgazda meg van győződve arról, hogy jobb, ha a gazdálkodó ember nem morális, hanem racionális lény, akit tehát nem az erkölcs, hanem az ésszerűség vezérel. Fogalmazhatjuk álláspontjukat úgy is, hogy jobb, ha az ember erkölcs nélküli.² Ezt általában úgy értik, hogy jobb, ha az emberek nem áthagyományozott erkölcsi elvek szerint élnek, hanem kitűzött céljaikat ésszerűen, a jövőt mérlegelve kívánják elérni. Gazdaság és erkölcs viszonya – ma legalábbis – aligha mondható harmonikusnak.

S mindezt azért mondtam el, hogy kontrasztot teremtsék előadásom fő állításához: visszatekintve, Széchenyi István a hitel fogalmában egy hályogkovács magabiztosságával kötötte egymáshoz az erkölcsöt és a gazdálkodást. A *Hitel* az erkölcs kifejezést több értelemben használja, közel negyven alkalommal. Sokszor előfordul a természeti, az anyagi ellenpontjaként („Minden

* Készült az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport munkálatai keretében.

¹ Például: Bagdy Gábor KDNP alelnök 2012. október 24-én 07:19 tájékan az MR1 (Kossuth rádió) reggeli hírműsorában a magáncsőd kérdése kapcsán arról beszélt, vajon a banki alkalmazottak alkalmasak volnának-e csődgondnoki feladatokra. (A válasz: nem, mert nincs megfelelő erkölcsiségük, nem elég empatikusak).

² Vannak természetesen, akik szerint ez a közgazdasági vélekedés nem helyes. Publicisztika szintjén például: Kiss Károly, *Lehet-e erőnyes a piac?*, Magyar Nemzet 76:219, 2013(08. 12), 6.

csak felsőbbségnek enged, legyen az erkölcsi, legyen fizikai”³), van amikor (részben Berzsenyit idézve) régi értelemben, erényként szerepel („romlott a tiszta erkölcs, s polgári erény nem fénylik többé”⁴), előjön magaviseletként („a jobbágy jámborsága, szelíd erkölcsi”⁵) vagy értékelésként, s lehetne a példák táráat folytatni, további jelentésárnyalatokat megkülönböztetni.

A gazdaság legtöbbször mint mezei gazdaság szerepel. Ezeket az eseteket nem is kíséreltem meg kigyújtani. A „nemzeti gazdaság” kifejezés „A magyar gazda ma nem viheti mezeit a lehető legmagasb virágzásra”, illetve a „Magyarországnak kereskedése nincs” című fejezetekben fordul elő, összesen hét alkalommal. Érdekes, hogy a mezei gazdálkodás és az erkölcs kifejezés megfér egymással egy-egy fejezeten belül, a nemzetgazdaság viszont csak olyan fejezetekben említettik, ahol az erkölcsről nem esik szó. (A piac gazdasági értelemben nem fordul elő a szövegben, hogy nemzeti piacot már végképp ne is keressük! A vásár kifejezés sem fordul elő túl sokszor, és csak egyszer a külpiac értelmében, amibe burkolt ellenpontként beleérthetjük a nemzeti piac fogalmát is.) A nemzeti gazdaság fogalmát szerepeltető fejezetek egyikében Széchenyi megemlíti pár angol és francia közgazdát (Ricardo, Malthus, Say, Sismondi), de nem egyetértőleg, hanem a munka mint alapkategória jelentőségét vitatva, és az ésszerűségét hangsúlyozva. Többször is helyeslő összefüggésben említi Adam Smith-t, akinek tanait terjedni látja.⁶ Feltűnő viszont J. H. Thünen hiánya, holott Széchenyi többször is visszatér a vásárhelyek megközelíthetőségének és a szállítási költségeknek a kérdéséhez.

Éppen e kérdések taglalása, pontosabban a kérdés tárgyalásának minősége mutatja, hogy erkölcs és gazdaság viszonyának kérdésében mondhatni homlokegyenest eltér Smith és Széchenyi vélekedése. Smith, az erkölcsi érzelmekről írott értekezésében a közjót a Gondviselés kezébe helyezi – úgy tartja, hogy az egyének nem tudatos megvalósítói e Jónak, mit több, Smith azt állítja, hogy a dolgok ekként való elrendezése maga is a Jó része. Akármiként is, Smith szerint a közjó érdekét hangoztató egyéni törekvések csak az önzést leplezik, míg az őszinte saját haszonra törekvés lehetőséget ad a Gondviselésnek az ügyek elrendezésére.⁷ (Ez a „láthatatlan kéz” elve). A *Hitel*ben

³ GRÓF SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, Trattner és Károlyi, 1830, 67.

⁴ SZÉCHENYI, i. m., 159.

⁵ *Uo.*, 183.

⁶ *Uo.*, 93, 126, 155.

⁷ Adam SMITH, *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* [1776], ford. ÉBER Ernő, Bp., Magyar Közgazdasági Társaság, 1940, 449–450

más erkölcsi normák fogalmazódnak meg. Az egyik, hogy „Legyen legfőbb tisztelet Isten után Királyé”, polgár maradjon maga körülben ’s teljesítse, mire alkotva van, hiven; ellenben a’ legkisebb is örüljön bátran ’s háborgatás nélkül a’ sors ajándékinak, vagy veritéke szerzeményinek”.⁸ Egy másik, hogy „A’ becsületes férfit mindenkinél megadja az övét, ’s a’ másé elvételét szintúgy gyűlöli, mint ön maga jusáru könnyen nem mond le, sőt azt védeni tudja”.⁹ Megint másutt: „minden a’ ki tisztében becsületesen ’s derekasan jár el, nyerje fáradozási díját”.¹⁰

Egyik sem a smith-i értelmes önzés megfogalmazódása. Az első kifejezetten barokkos-katolikus maxima, miszerint mindenki fogadja el helyét a létezők nagy láncolatában, a másik pedig szintúgy nem a gondviselés igazságosságában bízó haszonkeresőé, hanem a „mindenkinél a magáét” valláserkölcsei parancs megfogalmazása. A mások javát is szem előtt tartó elv mellett Berzsenyit idézve („minden ország támasza, talpköve / A’ tiszta erkölcs”¹¹) megfogalmazódik a közjó követésének általános maximája is, a polgári erény előfeltételeként: „akármilyen boldog fekvésű legyen is egy ország, bár milly szabadságokkal biranak is lakosi, lassan lassan mégis rabigába görbed, ha romlott a’ tiszta erkölcs ’s polgári erény nem fénylik többé!”¹² Ennek megfelelően előfordulhat az is, hogy az önérdeket az önzetlenség mögé kell helyezni: „csak honbeliektől várhatni hű járulást olly tárgyakhoz, mellyek minden haszna erkölcsi”.¹³

Ha kizárjuk azt, hogy Széchenyi felületesen ismerkedett meg Smith művével, akkor a különbség oka talán a smith-i érvrendszer lehet, ami nem követhető Széchenyi számára. Smith közreadott műveiben a „láthatatlan kéz” működését két helyütt írja le, egyszer az *Erkölcsei érzelmek elméletében*,¹⁴ egyszer

⁸ SZÉCHENYI, i. m., 161.

⁹ *Uo.*, 160.

¹⁰ *Uo.*, 148.

¹¹ *Uo.*, 169.

¹² *Uo.*, 159.

¹³ *Uo.*, 175.

¹⁴ Széchenyi egy helyütt úgy ír, hogy Smith munkái után „a’ birtokok elosztásáru se ujat se jobbat nem” tud mondani (*Uo.*, 93). Smith munkái, így többes számban arra utal, hogy Széchenyi nem csak *A nemzetek gazdagságával* gondolt, hanem talán az *Erkölcsei érzelmek elméletével* is (Adam SMITH, *Az erkölcsi érzelmek elmélete = Brit moralisták a XVIII. században*, ford. FEHÉR Ferenc, szerk. MÁRKUS György, Bp., Gondolat, 1977, 423–553.).

pedig *A nemzetek gazdagságában*.¹⁵ Az elsőként említett műben a működés viselkedési alapja a vágyak határtalansága és az anyagi javak csökkenő hasznának elve közötti ellentmondás („hiába kívánja a szem, ha nem bírja a bendő”),¹⁶ ami miatt a gazdag emberek rákényszerülnek a munkamegosztás működtetésére. Ha ugyanis nem tudnak mindent felélni, amit megszereztek, akkor – szó szerint – kénytelenek lesznek mások szolgálatait igénybe venni,¹⁷ s a munkamegosztás révén a szegény emberek csakúgy hozzájutnak a számukra szükséges javakhoz, mintha önálló termelők volnának, tehát a vagyoni különbségek nem akadályai a jövedelmek igazságos elosztásának. *A nemzetek gazdagságában* a „láthatatlan kezét” az emberek ösztönszerű hazafiassága mozgatja: még azok a kereskedők is, akik hazájuktól távol kereskednek, vagyonukkal haza törekszenek, mert ott a családjuk, és mert az otthoni szokásokat ismerik a legjobban. Hangsúlyozandó, hogy ebben az érvtben nem tudatos vagy önzetlen patriotizmusról, hanem önérdékű viselkedésről van szó.

Az érv azonban csak e viselkedési alapelven nem képes megállni. A „láthatatlan kéz” működéséhez Smith szerint szükség van a munkamegosztásra is. A munkamegosztás működését Smith sokkal részletesebben fejti ki, mint a „láthatatlan kezét”. A munka megosztása szorosan összefügg a gazdaság térszerkezetével. Ha a szállítási költségek csökkennek, akkor a termékek értékesítési területének, azaz terítésének, piacának rádiusza nő. Az értékesítendő termék, azaz az áru mennyiségének növekedése a munkamegosztás növelése révén teszi lehetővé a termelés holtterheinek csökkentését. Ez utóbbit Smith nem fejti ki, de érveléséből logikusan következik. Smith felismeréseit (1776) Johann Heinrich Thünen formálta tapasztalatilag is alátámasztott elméletté (1826). A mecklenburgi gazdálkodó és matematikus mutatott rá arra, hogy a termelési (telep-)helyeknek helyi értéke van, és ez a szállítási költségek függvénye.

¹⁵ SMITH, *Vizsgálódás a nemzetek jólétének...*, i. m., 449.

¹⁶ Ezt Smith természetesen még nem e fogalom segítségével írta le. Az elv lényege, hogy egy jószág igénybe vétele során az egymás utáni egységnyi többleteket az igénybe vevő fajlagosan egyre kevesebbre értékeli. Smith számára, megjegyzendő, az emberek megélhetése végső soron nem elosztási kérdés („A föld hozadéka minden időben a lakosok csaknem azon számát tartja el, amelyet eltartani képes”). Vö. SMITH, *Erkölcsei érzelmek...*, i. m., 526–527.

¹⁷ Vö. SMITH, *Erkölcsei érzelmek...*, i. m., 526. Ha (bár Smith ezt így nem fejti ki) nem tennék, akkor, mint Mídász király esetében, gazdagságuk átokká válnék.

A munkamegosztás szakosodás. Ideális formájában akkor valósul meg, ha valaki a – durkheimi kifejezéssel – társadalmi munka egy meghatározott területét be tudja tölteni. Ezt pedig akkor tudja megtenni, ha a munkarész ellátásából származó jövedelme legalábbis elegendő létének fönntartásához, marxiasan szólva: annak társadalmi újratermeléséhez. Ahol a népsűrűség elegendően nagy, ott a munkamegosztás terjedése szinte magától értetődő. A forgalmazási költségek csökkenése növeli a piac résztvevőinek számát, és ez a növekedés újabb és újabb feleknek teszi lehetővé, hogy egész életüket a munka egyetlen szakterületének szenteljék. Smith ezt a fejlődést annyira magától értetődőnek tekintette, hogy csak a számára visszas esetekkel foglalkozott. Úgy vélte, hogy az úgynevezett hivatások nem valamiféle szakmai kompetencia miatt jutnak járadék jellegű jövedelemhez, hanem azért, mert városban laknak, ahol sok ügyfelük akadhat. Kritikusan vizsgálva a Smith-féle érvet, arra kell jutnunk, hogy a jelenség szintjén Smithnek igaza van, a hivatások képviselői inkább élnek városokban. Ennek azonban nem föltétlenül az az oka, hogy – amiként Smith vélte – a hivatások képviselői kíméletlenül (ha tetszik: erkölcstelenül) ki akarnák használni kompetencia-monopóliumukat. Jóindulatot föltételezve is találhatunk magyarázatot. A hivatások ellátása komoly előképzettséget igényel, emiatt képviselői a népességen belül kevesen vannak, viszont szolgálataikra sokan tartanak igényt. Így a hivatások képviselői központi jellegű szerepeket töltenek be. Tehát az ügyfelek igényeinek legnagyobb mértékű kielégítésére való törekvés a hivatások képviselőit a holterhek csökkentése okán arra készíti, hogy a központi helyeken, azaz a városokban válasszanak maguknak telephelyet. Ami igaz a hivatásokra, igaz a szakmákra is: a munkamegosztás fejlődése a városiasodás emeltyűje.

Ez az a pont, ahol világosság válik, miért is kell különbözzék Széchenyi és Smith gondolkodása. Smith elgondolása alapvetően urbánus. Számára a munka megosztása szinte spontán folyamat, nevezhetnők a munka megosztódásának is. Széchenyi is urbánus szemléletű („városban jobb társaságban élni, elkerülhetlen”¹⁸), aki nem a termelő, hanem a tulajdonló gazdálkodó szemével nézi a vidéki világot. Rurális közegben azonban az imént, Smith kapcsán vázolt mechanizmusok nem föltétlenül működnek. Ha a távolság legyőzése nem növeli a piac résztvevőinek számát akkora mértékben, hogy valaki egy részterület ellátásának magára vállalásával fedezve lássa létszükségeit, ak-

¹⁸ SZÉCHENYI, *i. m.*, 89–90.

kor a munka megosztása nem fog bekövetkezni.¹⁹ Széchenyi panaszai szinte felmondják a leckét: „Nehezebb sovány földön, silány éghajlat alatt ’s messze jó vásártul gazdálkodni, mint hol a’ természet pazarolva jutalmaz minden fáradozást”,²⁰ „Ha a’ Heves vármegyei vagy Bácskai gazdag angol módra gazdálkodna, balul tenne, mert a’ sokszor uralkodó szárazság miatt nem diszlene minden fü neme lapányin olly derekasan, mint Albion szigetében, hol sok a’ köd, sok a’ nedvesség”.²¹ „Geográfiai helyzetünk igaz, nem legkedvezőbb. Kikötőhelyünk csak három van, ’s azokhoz is igen bajos jutni”, „Dunánknak se vehetjük nagy hasznát, mert miránk nézve visszásan foly, (...) torkolatjánál pedig nem mienk, hanem másé!!!”,²² „Nézzük Carolina, Ludovica útját, az elsőnek már vége, a’ második is csak a’ mostani birtokosak állhatatossága által marad fen inkább”, „Tekintsük vizcsatornáinkat, milly állapotban vannak azok? – hozzuk vasutunkat emlékezetünkbe, mi lett abbul?”.²³

A rossz „természeti” adottságokat – melyek valójában nem természetiek, hiszen a Duna folyása is csak azért visszá, mert a Nyugat tőlünk nyugatra van – a közlekedés forradalmának vívmányai éppen csak kezdik módosítani. Széchenyi fejtegetése egybevág a gazdaságtörténeti tapasztalattal, miszerint a változások az átmeneti időszakban kétértelműek: „Vasutal, csatornával éppen így van. Nehány esztendeig a’ köznép keresetét csorbitja, némelly vásárt felesleggel borít el”.²⁴ A piacodás spontán folyamata stabilitást föltételez. Egy háztartással rendelkező termelő (például egy földműves) akkor fogja a piaci szakosodás²⁵ mellett elkötelezni magát, ha azt tapasztalja, hogy a piac hosszú időn át visszaigazolja várakozásait. Ez nem a hagyomány tiszteletéből

¹⁹ Pontosabban ez csak akkor igaz, ha a jövedelmek eloszlása egyenletes. Valójában nem emberfőkkel, hanem jövedelemnövekményekkel kellene számolni. A valós helyzet azonban az, hogy nálunk a népesség ritkulása és szegényedése együtt jár. (Ez nem általános törvényszerűség – például Észak-Amerikában ez az összefüggés nem áll fenn.)

²⁰ SZÉCHENYI, *i. m.*, 169.

²¹ *Uo.*, 81

²² *Uo.*, 110–111. Megjegyzendő, a Dunára vonatkozó érv már Smith-nél is előfordul, lényegében avval a következtetéssel, hogy Magyarország nincs is abban a helyzetben, hogy reménye legyen gazdaggá lenni: SMITH, *Vizsgálódás a nemzetek jólétének...*, *i. m.*

²³ SZÉCHENYI, *i. m.*, 132–133.

²⁴ *Uo.*, 80.

²⁵ A szakosodás egyes termékek részarányának növelése az önellátáshoz szükséges más termékek rovására.

és nem az innováció hiányából, hanem a gazdálkodáshoz társuló felelősségből fakad. Ha instabil környezetben kezdene szakosodni, majd az árunak szánt cikket nem tudná értékesíteni, akkor háztartását sodorná végzetes bajba.²⁶

Széchenyi ezt a spontán folyamatot nem kívánná kívánni, radikális dühvel vetné áldozatul sorstársait: „Uj elrendelés után egyes személyek, kik az uj törvény alá vetnék magokat, vagy egész familiák is, sokkal sebesebben fosztatnának ki minden vagyonikbul, mint ma; de éppen azért sokkal kisebb számuak is. Egyetlenegy példa, mely csak rövid idő előtt ritka gazdagságot és szinte márul holnapra tökéletes elbukást úgyszólván egy festésben mutat, a' község javára többet ér, mint azon lassu aljasodások, melyek egy egész életre terjednek, és szinte több képekre szakadván, mert több személyeken hatnak keresztül, azon erőt egészen elvesztik, mely benyomást tehet a' népre. Olly mérget, mely rövid idő alatt öl, a' legostobább is kerüli; midőn lassu méregtül a' sokaság sohasem fél 's attúl csak a' bölcs fog távozni.”²⁷ „Egy-két személy semmi, a község minden.”²⁸ Az idézetben említett „uj elrendelés” nem más, mint a „behozatandó váltókereskedési törvény”. Érdeemes megjegyezni, hogy a kereskedelem régen, intézményeit, formális gyakorlatait tekintve, saját szokásjogán alapult. E szokásjog természetesen akár egyes városok szerint is különbözhetett. Idővel ezekben az országokban is megjelent a modern állam által egységesített jog, amikor a különböző vidékek eltérő szokványai már kifejezetten zavart okoztak. Hazánkban a kereskedelmi törvényeket – még ha Széchenyi nem ebben az értelemben használja is a kifejezést – szó szerint behozták: a törvényhozók külhoni példákat alkalmaztak magyarországi viszonyokra.²⁹ S bár az „álladalom” szó csak egyszer fordul elő a *Hitel* lapjain, Széchenyi nagy jelentőséget tulajdonít neki. Közvetve ezt mutatja az

²⁶ VÁRI András: *Társadalmi és gazdasági struktúrák és változások a XV-XVIII. században, I: A vidéki társadalom, a hagyományos parasztság és fölbomlása. Előadás. ELTE TáTK, Budapest 2009.* = VÁRI András – HALMOS Károly: *Egyetemes gazdaságtörténet. BA kurzus az ELTE TáTK Alkalmazott közgazdaságtan képzésében. 2009/10-es tanév, őszi félév.*

²⁷ SZÉCHENYI, i. m., 213.

²⁸ *Uo.*, 215.

²⁹ *Melléklet a 360. számú irományhoz. A magyar csödtörvényjavaslatnak általános indokolása = Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. X., h. n., Pesti Könyvnyomda, 1879, 55.* <http://www3.arcanum.hu/online/nap/opt/a110616.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28%22CS%D6DT%D6RV%C9NY%22%29&s=SORT&m=191&a=rec>

is, hogy a tudatos változtatás eszméjét átvetíti a példaként használt angol viszonyokra: „a’ mai felvilágosított ’s jobbadán a’ vak eset által olly hatalomra emeltetett Angol mosolygva tekint azon időkre vissza, melyekben őseit a’ legelők elválasztására, limitatiók, czéhek, dézma, robot eltörlésére ’s egy és más concessiókra – melyek következtetésében Albion szigete világunknak ugy szólnán középpontja – nem annyira eszek ’ belátások, mint kénytelenség bírja”.³⁰ Bár Széchenyi majdnem az ellenkezőjét írja, az „eltörlés” és az „engedmény” eszességet föltételez, mely azonban nem valamiféle átfogó értelem vagy kanti világpolgári előrelátás, hanem a szorító helyzet okán működött. Azonban a céheket Angliában nem törölték el – egyszerűen jelentőségüket veszítették. A földesúri járadékokat sem valamiféle egységes nagy, hanem sok helyi akarat szüntette meg. A legelők elválasztása, azaz a nyílt tarlólegettetéses nyomásos gazdálkodás felszámolása is már jóval hamarabb megkezdődött, semmint arról törvényt alkottak volna.³¹

Etatizmusnak talán túlzás volna mondani, de kétségtelen, hogy Széchenyi várakozással tekint a céltudatos szabályozásra, adott esetben a törvényhozásra, és ennek alapján műve törekvés e törvényalkotó tevékenység befolyásolására. Számára a gazdálkodás moralitása egyrészt a gazdálkodók közérdeket is tekintő erkölcsi alkatát, másrészt a törvényalkotó (bárki legyen is az) közjót szolgáló tevékenységét jelenti („csak józan törvények (...) képes[ek] birni halkan egy egész nemzetet nemesb erkölcsiségre”³²). Érdemes ezt a felfogást összevetni gazdaság és erkölcs viszonyának egy másik elképzelésével. Előre kell bocsátani, hogy az angol *moral economy* nem csupán a most bemutatandó értelemben használatos. Például egy rendszerszintű megközelítésben a piac elve (piaci fundamentalizmus) szemben áll a közösség legfenségebb értékein alapuló erkölcsös gazdálkodással. Egy világhálós röpirat szerint az Egyesült Államok története a rabszolgatartás elleni harc óta ilyen, magasabb értékekért folytatott harc története.³³ Egy másik példa: az egyik jelentős közgazdasági kiadónál 2013-ban jelent meg egy kötet *Piacok, tervezés,*

³⁰ SZÉCHENYI, i. m., 260–261.

³¹ Lásd a 27. jegyzetet. Megjegyzendő, a legelő-elkülönözés magyarországi vonatkozásban is megjelenik. Többször pozitív jelentésben, mint a hitel egyik feltétele, de egyszer negatívban, amikor arról esik szó, hogy a földesúr kiszorítja a jobbágyokat a legelőről (SZÉCHENYI, i. m., 246). Ez „A magyar gazda ma nem viheti mezeit a lehető legmagasb virágzásra” című fejezet alapján következtetlenség.

³² SZÉCHENYI, i. m., 207.

³³ *Moral economy.* <http://www.longviewinstitute.org/projects/moral/meoverview>

erkölcsös gazdaság. Üzlet, ciklusok a Progresszív korszakban és a New Deal idején címmel.³⁴ A kötet a piaci rendszerbe való növekvő kormányzati beavatkozás irányzatát, különösen pedig pénzügypolitika hatékonyságát vizsgálja a Piaci Gazdaság és egy „szelídebb” Erkölcsei Gazdaság szövszólóinak szemszögéből.³⁵ A következőkben egy kevésbé parttalan értelmezésről lesz szó.

„A tizenharmadik századi Britanniában a zavargások kétféle formát öltöttek: az egyik a többé-kevésbé spontán népi megmozdulás volt, a másikban pedig szándékos nyomásgyakorlás eszközeként használták a tömeget fölötté vagy rajta kívül álló személyek. Az első forma nem kapta meg azt a figyelmet, amit megérdemel. Ez a forma artikuláltabb népi jóváhagyáson alapult, és kifinomultabb tradíciók szentesítették, mint amilyeneket a »lázadás« szó sejtet. A legegyszerűbb példa a kenyér- vagy éhséglázadás, amely az 1840-es évekig majdnem minden városban és megyében újra meg újra megismétlődött, és ritkán maradt meg pusztá felfordulásnak, ami megállt volna a magtárak feltörésénél vagy a boltok kifosztásánál. Az ilyen lázadást egy régebbi morális ökonómia alapvetései legalizálták, amely azt tanította, hogy erkölcstelenség minden tisztességtelen módszer, amivel az emberi szükségleteken való nyereszkesedés céljából felhajtják a létszükségleti cikkek árát.”³⁶

Az antropológiai irányultságú történetírásban ismert „moral economy” fogalma az (a Polányi Károly szóhasználata szerinti³⁷) árszabályozó piacok ellentéte. Maga E. P. Thompson a kifejezést a „political economy” ellentétéként használta. A fogalom történeti antropológiai értelmezői között is van, aki a fogalmat a paraszti gazdálkodás egyik jellemzőjének tekinti.³⁸ Van, aki e felfogással pontosan a paraszti gazdálkodás racionalitása nevében

³⁴ Donald R. STABILE – Andrew F. KOZAK, *Markets, Planning and the Moral Economy. Business, Cycles in the Progressive Era and New Deal*. Cheltenham, Edward Elgar, 2013. http://www.e-elgar.com/bookentry_main.lasso?id=14979

³⁵ Don STABILE – Andy KOZAK, *What Happened To The Stimulus? – The Moral vs The Market Economy*, <http://elgarblog.wordpress.com/2012/11/08/what-happened-to-the-stimulus-the-moral-vs-the-market-economy-by-don-stabile-and-andy>

³⁶ E. P. THOMPSON, *Az angol munkásosztály születése* [1961], Bp., Osiris, 2007, 62–63. Andor Mihály fordítását kicsit kiigazítottam.

³⁷ Vö. POLÁNYI Károly, *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei* [1946], ford. MÉSZÁROS Gábor, Bp., Mészáros Gábor kiadása, 1997, 7–8.

³⁸ James C. SCOTT, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven, Yale University Press, 1976.

vitatkozik.³⁹ Magam ezt a kérdést avval zárom ki az áttekintésből, hogy a demográfusok szerint az ázsiai paraszti társadalmak oly messze esnek attól a brit példától, amelynek körülményeire a kifejezést eredetileg javasolták, hogy a kiterjesztés tartalmassága igen kérdéses.⁴⁰

Thompson szerint e morális ökonómia alapvetései azt tanították, hogy erkölcstelenség minden tisztességtelen módszer, amivel emberi szükségleteken való nyereszkesedés céljából felhajtják a létszükségleti cikkek árát. Ezt a nézetet Thompson fogyasztói tudatnak nevezi. Mint írja: „Nem a bérek nagysága, hanem a kenyér ára jelezte legérzékenyebben a népi elégedetlenséget. Az iparosok, önálló kézművesek [...] úgy tekintettek bérükre, mint amit a szokás vagy alku szabályoz. Létszükségleti cikkeiket a szabadpiacon vásárolták meg, és még a hiány időszakában is elvárták, hogy az árak megállapításában a szokás is játsszék szerepet. (A kínálat és kereslet Istentől való ’törvényeit’, amelyek által a hiány elkerülhetetlenül az árak felszökéséhez vezetett, egyáltalán nem fogadta el a népi gondolkodás, amelyben még szívós utóvédharcot folytatott a szemtől szembe való alkudozás régebbi szokása.)”⁴¹

E. P. Thompson egy helyütt John Wesley-t idézi, aki leírja, hogy az írországi Jamestownban a rendbontó tömegnek „csak a piaci spekulánsokkal volt” baja, „akik közel s távol az összes gabonát fölvásárolták, hogy kiehéztessék a szegényeket, és megtöltötték egy holland hajót, ami kikötött a rakparton. A tömeg azonban az egészet kihurcolta a piacra, s a tulajdonosoknak pedig kifizette a megszokott árat. És mindezt teljesen nyugodtan, az elképzelhető

³⁹ Samuel L. POPKIN, *The Rational Peasant. The Political Economy of Rural Society in Vietnam*, Berkeley, University of California Press, 1979.

⁴⁰ A demográfusok szerint az ázsiai paraszti társadalmak a preventív viselkedést illetően alapvetően nem malthusi szabályozásúak, az angol társadalom pedig évszázadok óta az individualizmus meglehetősen nagy fokát mutatja. Vö. ÖRI Péter: „Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, James Z.: *Life under pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, Mass. – London 2004. xiv+531 oldal” = *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 2006–2008. 263–269. URL: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Torteneti/tortdem_evkonyv_2006–2008.pdf, valamint ÖRI Péter, „Eseménytörténet” a történeti demográfiában, illetve PAKOT Levente, *Életútvizsgálatok és léptékváltás a család és népességtörténeti kutatásokban* = *Mikrotörténelem másodfokon*, szerk. PAPP Gábor, SZIJÁRTÓ István, Bp., L’Harmattan, 2010, 279–284, ill. 259–278.; továbbá Alan MACFARLANE, *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*, Bp., Századvég – Hajnal István Kör, 1993.

⁴¹ THOMPSON, i. m., 70–71.

legnagyobb higgadsággal, anélkül, hogy bárkit megütöttek vagy megsebesítettek volna.”⁴²

Bár Thompson leírásában is szabad piacról esik szó, a kifejezés érzékeltetően mást jelent, mint ma. A hajdani piac személyesebb, vásáriasabb jellegű („szemtől szembe való alkudozás régebbi szokása”), és hihetőleg jóval kisebb volt a tranzakciók száma is. Érdemes végiggondolni, vajon ilyen közegben működhetett volna-e az árak kialakításának későbbi gépezete. Egyrészt ha alkudozás van, akkor nem a jószágnak van ára, hanem egy adott jószágnak adott felek között, egy adott szükségleti helyzetre vonatkozóan. Másrészt az ügyletek ritkasága esetén a realizált ár még közelítőleg sem a nem realizálódott ügyletek ajánlati árának határértéke. A mai közgazdák a megszokott ár esetében valamiféle árkorlátozási machinációra gondolnának. Holott ezek az árak jó eséllyel a dolgok értékét fejezték ki, és nem abban az értelemben, amiként arról a klasszikus és a neoklasszikus közgazdaságtan gondolkodik, tehát nem az újratermeléshez szükséges áldozat nagyságának értelmében, hanem szó szerint: az érték az, ami a következő vegetációs ciklus megéréséhez szükséges. A régi világ kulcskérdése a túlélés volt: kitartanak-e készletek a tél végéig. A megszokott árak evvel együtt is társadalmi-közösségi elrendezettségre utalnak. A racionális döntések elmélete szerint az imént vázolt helyzetben (korlátozott helyettesíthetőség, nem gépiesen kialakuló egyensúlyi árak) akkor alakul ki valamiféle rend, ha a tranzakciók résztvevői közösséget alkotnak, a közösség mérete az egyén számára még átlátható, illetve a közösséget a közös hiedelmek és a reciprocitás jellemzik. (E gondolati feltevések mentén nem meglepő például az oweni utópista közösség időleges fennmaradása, növekedése, majd lehanyatlása).

A közhiedelem itt durkheimi értelemben szerepel. Nem arról van szó, hogy többek tudják egymástól függetlenül ugyanazt (tehát a köztudalom nem az egyéni tudáshalmazok közös része), hanem arról, hogy az egyéneknek határozott elképzelése van arról, hogy bizonyos kérdésekben mi a közösség többi tagjának a várakozása, vagy akár elvárása (vagyis a közhiedelem a mások hitére vonatkozó hit). Ennek a helyzetnek azonban korlátai vannak: a közösség és az együttműködés annál nehezebben tartható fenn, minél inkább nő a közösség létszáma, illetve, minél kevésbé képes a köztudalom az egyének cselekedeteit értelmezni.⁴³ Ha tetszik, utóbbit meg is fordíthatjuk: a közösség

⁴² *Uo.*, 72.

⁴³ M. Taylor műveire hivatkozva: D. C. NORTH, *Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény*, Bp., Helikon, 2010, 32–33.

akkor marad erős, ha a ténykedések igazolják a közhiedelem alapján várt, esetleg elvárt cselekedeteket.

E. P. Thompson szerint a morális ökonómián alapuló viselkedés „egyrészt visszanyúlt azokhoz a régi szokásokhoz, és ahhoz a paternalista törvénykezéshez, amelyeket, illetve amelyet már soha nem lehetett újjáéleszteni; másrészt azért próbált új életet lehelni az ősi jogokba, hogy új precedenseket teremtsen.” „Ezek a követelések legalább annyira előremutatóak voltak, mint amennyire múltba révedők, és mindez összegződött egy homályos elképzelésben, amelyben [...] egy demokratikus közösség képe körvonalazódott, egy olyan demokratikus közösségé, amelyben az ipari fejlődést etikai prioritások szabályozzák, a profithajhászást pedig alárendelik az emberi szükségleteknek.”⁴⁴ Azért érdemes megidézni a régi lázadások értelmezését, és egy saját osztálya ellen lázadó arisztokrata gondolatai mellé állítani őket, mert ennek segítségével talán érzékeltethető, hogy Széchenyi a brittel egy, a miénktől ugyancsak különböző világot tárt olvasói elé.

Összegzésként egyetlen szempontot emelek ki, a piaci viselkedés és a politikai közösség viszonyát. Amiként E. P. Thompson hangsúlyozza, van „egy mozzanat, amit nem szabad figyelmen kívül hagyni: ezek a megmozdulások [t.i. kenyérlázadások] több fölkészültséget és szervezést igényeltek, mint első pillanatra látszik.”⁴⁵ „Az előjárók szemet hunytak afölött, hogy a gabonát visszatartják körzetükben.”⁴⁶ „Némi támogatást kaptak a régi vágású békebíróktól”.⁴⁷ A „sok akció [...] rendkívül mélyen gyökerező magatartásmintát és meggyőződést jelez.”⁴⁸ Bár a példák a tipikusnak nem nevezhető 1795. évre vonatkoznak, világos, hogy a politikai közösség messze nem csak a nemzetállami szintű intézményeket jelenti, sőt arról van szó, hogy a közösség képes

⁴⁴ THOMPSON, *i. m.*, 614–615.

⁴⁵ *Uo.*, 73. Vö.: „It is possible to detect in almost every eighteenth-century crowd action some legitimising notion. By the notion of legitimization I mean that the men and women in the crowd were informed by the belief that they were defending traditional rights or customs; and, in general, that they were supported by the wider consensus of the community. On occasion this popular consensus was endorsed by some measure of licence afforded by the authorities. More commonly, the consensus was so strong that it overrode motives of fear or deference.”, E. P. THOMPSON, *The Moral Economy of the Crowd, Past & Present* (50)1971,78. <http://www.jstor.org/stable/650244>

⁴⁶ THOMPSON, *Az angol munkáosztya*, *i. m.*, 74.

⁴⁷ *Uo.*, 75.

⁴⁸ *Uo.*, 74.

volt jóval alacsonyabb szinteken is hatékonyan megnyilvánulni. A régi típusú, helyi szabadpiac hathatós helyi politikai közösségek keretében működött.

A *Hitelben* „falu”-tövé szavak közel hússzor fordulnak elő, de az előfordulások nagy része a „falusi” alak, a szó vidéki, elmaradott, szegényes melléklejtésével. A „város” szinte kizárólag az urbanitás helyeként jelenik meg. Intézményként csak nagyon közvetve, amikor Széchenyi a gazdálkodási hitel hiányát fölvetve megjegyzi, hogy a városoknak több hitelt kínálnak, mint amennyit azok hajlandók fölvenni.

A „vármegye” hétszer fordul elő, ebből politikai intézményként talán háromszor, s mindannyiszor diszfunkcionalitását hangsúlyozva. A mű elején az egyik idézet szerint „Csak külföldön ne lagnának Magnásink, költenék pénzeket jószágikon, 's járnának csak Vármegye-gyűléseinkre.”⁴⁹ A mű végén egyszer a vármegye és jobbágyosztály érdekellentétére utal, másszor pedig – meglepő módon – azt kifogásolja, hogy a vármegyeházi kassza „bátorságának” – mai szóval: biztonságának – követelménye a retrográd szellem ürügyeként szolgál.

A diéta, említésekor, a passzivitással társul: „a' többséghez csatlom magamat – diatára nem megyek, ott úgy se használhatok, majd lesznek nálam okosabbak is”.⁵⁰ Az „országgyűlés” (hat előfordulás) sem jelenik meg pozitív előjellel. A „politika” két értelemben fordul elő: mint valami, ami „politikai” kérdés (hat alkalom), és mint a közélet gyakorlása (egy eset) – ez utóbbi viszont negatív felhanggal: „Tegye csak mindegyik maga kötelességét, 's ne valamit egyebet; hanem azt ugyan emberül. Ne avassa magát politikába, kormányba helyén kívül; – mit is tud ehez midőn olly kevés bizonyos datumi vannak.”⁵¹ Leszűrhető tehát, hogy Széchenyi világképe szerint a hazai gondok egyike a politikai részvétel hiánya, a piac tehát nem csak földrajzi, térszerveződési okok miatt hibázott, hanem hiányzott mögöle a – Thompson szerint szükséges – politikai közösség is.

⁴⁹ SZÉCHENYI, *i. m.*, xii.

⁵⁰ *Uo.*, 82.

⁵¹ *Uo.*, xviii-xix.

Általánosabban, és mai viszonyainkra vonatkozóan is: a magyar és a brit példa összevetése alapján erkölcs⁵² és gazdaság viszonyára⁵³ az a következtetés vonható le, hogy létezhetnek olyan körülmények, amelyek között az erkölcs a szabad piac viszonyai között is érvényesülni tud. Az erkölcs hatásos működéséhez az egyéni viselkedést támogatni és az egyéni kezdeményezést befogadni képes intézményekre, és – viszont – az egyének részéről az intézményekbe vetett hitre van szükség. A vásárokkal szemben a piacok fő jellemzője az időbeni sűrűségük. A piacokon jó esély van arra, hogy a szereplők újra és újra találkozni, s egymás szemébe nézni kénytelenek.⁵⁴ Ez segíthet a durkheimi társadalmi tény erejével rendelkező közvélekedések kialakulásában, és ez által az erkölcsök fenntartásában.⁵⁵ Kétségtelen azonban az is, hogy a természeti, illetve infrastrukturális viszonyok kedvezhetnek a piacok fejlődésének, vagy fordítva, akadályozhatják is azt.

⁵² A szót már nem csak a Széchenyi által használt jelentésekben, hanem szubsztantív formában értve: „a cselekvés és magatartás módja általában”, a „rég irodalomban erkölcsös annyit is jelent, mint komor, csökönyös, 'erkölcsös ló', 'erkölcsös, komor úr'”. vö. ALEXANDER Bernát – SILBERSTEIN Ötvös Adolf, *Erkölcs = A Pallas Nagy Lexikona*.

⁵³ Megkülönböztetendő erkölcsstan és közgazdaságtan viszonyától. E tekintetben érvényes Wicksteed elve: „we administer our pecuniary resources on the same principles as those on which we conduct our lives generally.” (vö. Ph. H. WICKSTEED, *The Common Sense of Political Economy. Including a Study of the Human Basis of Economic Law* [1910]. 1. könyv: Systematic and Constructive. 5. fejezet: Business and the Economic Nexus. 1.5.o Summary. URL: <http://www.econlib.org/library/Wicksted/wkCS5.html#Book%20I,Ch.5>)

⁵⁴ A játékelméletben evvel az ismétléses játékok tárgyköre foglalkozik. Vö. MAROSÁN György, *A proszociális értékek evolúciója a játékelméleti kísérletek tükrében*, Közgazdasági Szemle (54)2007/7–8, 716–733. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00139/pdf/06szmarosan.pdf>; SZABÓ György, *A tisztességes magatartás kialakulása*, Fizikai Szemle (59)2009/3, 118–121.

⁵⁵ Ez a durkheimi „erkölcsi sűrűség”. Vö. Émile DURKHEIM, *A társadalmi munkamegosztásról* [1893], ford. CsÁKÓ Mihály, Bp., Osiris, 2001, 260.